

Foundations and Assumptions of Spiritual Journeying of Bahya Ben Joseph ibn Paḳūda in Al-Hidāyah ilā farā'īd al-qulūb

Seyed ali Mostajaboldavati¹ | Majid Sadeghi hasanabadi²

1. Postdoctoral Researcher, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt (AS), University of Isfahan, Iran. E-mail: sa.mostajaboldavati@theo.ui.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt (AS), University of Isfahan, Iran. E-mail: essay.2020@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 11 July 2022

Received in revised form:

16 August 2022

Accepted: 3 September 2022

Published online:

19 September 2022

Keywords:

Spiritual Journeying,

Principles,

Assumptions,

Bahya Ben Joseph ibn Paḳūda,

Al-Hidāyah ilā farā'īd al-

qulūb

ABSTRACT

Undoubtedly, the conviction of a mystic's Spiritual Journeying is the result of a strong foundation of his epistemological Principles and assumptions. The findings of this study, which is based on library studies and with a descriptive-analytical method, examines the principles and assumptions of the Spiritual Journeying of the fifth-century Jewish mystic Bahya Ben Joseph ibn Paḳūda. It shows that he based his Spiritual Journeying structure on the three pillars of reason, written sources and Jewish traditions. In this treatise, which is full of verses from the Bible, Bahya pays special attention to the sayings of the Jewish predecessors and prioritizes reasoning over Jewish traditions and imitation, also believes that one who has intellectual ability should not be content with traditions. In Al-Hidāyah ilā farā'īd al-qulūb one can find biblical beliefs that Bahya has hypothesized, including the Jewish people being chosen by God and the nations closest to him, and who believes that the destruction of the temple is the atonement for the great sins of the Jews. He considers the Jews to be living in a foreign land and asks God to allow the construction of the third temple. Such beliefs, which are related to the spiritual aspect of a person, easily affect his intellectual and practical system.

Cite this article: Mostajaboldavati, SA, & Sadeghi hasanabadi, M. (2022). foundations and assumptions of Spiritual Journeying of Bahya Ben Joseph ibn Paḳūda in Al-Hidāyah ilā farā'īd al-qulūb. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 6 (1), 55-75. DOI: 10.22111/jrm.2022.42102.1085

© The Author(s).

DOI: 10.22111/jrm.2022.42102.1085

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

تحلیل مبانی و مفروضات سلوک عرفانی بحیا بن یاقودا در الهدایة الی فرائض القلوب

سیدعلی مستجاب الدعواتی^۱ | مجید صادقی حسن آبادی^۲

۱. پژوهشگر پسادکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، ایران. رایانامه:

sa.mostajboldavati@theo.ui.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، ایران. رایانامه: essay.2020@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	بی شک اتقان ساختمان سلوکی یک عارف نتیجه بنیاد مستحکم مبانی و مفروضات معرفتی اوست. یافته‌های این پژوهش که بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و با روش توصیفی _ تحلیلی مبانی و مفروضات سلوک عرفانی بحیا بن یاقودا عارف یهودی قرن پنجم میلادی را بررسی نموده، نشان می‌دهد وی در الهدایة ساختار سلوکی خود را بر سه رکن کتاب، نقل و عقل بنا نموده است. در این رساله که مشحون از فقرات کتاب مقدس است، بحیا به اقوال پیشینیان یهود توجه خاص نموده و استدلال را بر نقل و تقلید مقدم می‌داند، هم‌چنین معتقد است کسی که توانایی عقلی دارد، نباید به نقل اکتفا کند. در الهدایة می‌توان باورهایی برگرفته از کتاب مقدس را یافت که بحیا صحت آن‌ها را مفروض گرفته و از آن‌ها در تنسیق مباحث خود بهره گرفته است، از جمله اینکه قوم یهود را قوم برگزیده خداوند و نزدیکترین ملت‌ها به او معرفی می‌کند و معتقد است که ویرانی معبد کفاره گناهان بزرگ یهود است. یهود را ساکن در سرزمین بیگانه می‌داند و از خداوند فراهم‌گشتن امکان ساخت معبد سوم را تقاضا می‌کند. به نظر می‌رسد این‌گونه باورها که با جنبه معنوی و اعتقادی شخص ارتباط دارند به سهولت در نظام فکری و عملی وی تأثیر می‌گذارند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۲۰	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۵/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۱۲	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۶/۲۸	
واژه‌های کلیدی: سلوک عرفانی، مبانی، مفروضات، بحیا بن یاقودا، الهدایة الی فرائض القلوب	

استناد: مستجاب الدعواتی، سیدعلی؛ و صادقی حسن آبادی، مجید (۱۴۰۱). مبانی و مفروضات سلوک عرفانی بحیا بن یاقودا در الهدایة الی فرائض القلوب.

DOI: 10.22111/jrm.2022.42102.1085

مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی، ۶ (۱)، ۷۵-۵۵.

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه^۱

«مبانی» جمع مبنا به معنای بنا و عمارت است و هم‌چنین به معنای بنیان و اساس آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه مبنا)؛ بنیان نیز به معنای شالوده، بنیاد و بنا ذکر شده است (معین، ۱۳۸۱، ذیل واژه بنیان). در پژوهش حاضر، مقصود از مبانی سلوک عرفانی، شالوده‌ها و پایه‌هایی است که سلوک عرفانی شخصیت موردتحقیق، بر آن استوار گردیده است. از طرف دیگر «مفروض» در یکی از معانی خود امری است که غالباً بدون ارائه دلیل، پذیرفته شده در نظر گرفته می‌شود (WHITNEY, 1896, 84). عارفان در ساختمان فکر و اندیشه خود، مواردی را به‌عنوان مبانی و مفروضات در نظر دارند که ضمن بروز در تاروپود کلمات آنان، در نهایت تشکیل‌دهنده سبک و ساختار سلوک عرفانی آن‌هاست.

ابواسحاق، بحیا بن یوسف بن پاقدودا^۲ معروف به زاهد^۳ و استاد^۴، آموزگار تورات^۵، معلم اخلاق، فیلسوف، عارف، واعظ، شاعر و نویسنده کمتر شناخته شده یهودی اهل اندلس^۶ است که در نیمه دوم سده پنجم قمری (یازدهم میلادی) می‌زیسته است (lobel, 2007, preface). وی با هدف تأکید بر ضرورت رفع خلأ معنوی موجود در جامعه یهودی زمان خود و با انتقاد از التزام تقلیدی در رعایت ظواهر احکام شرعی، در حدود ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۰ میلادی (۴۷۲-۴۸۳ ق)، رساله‌ای به زبان عربی و مشحون از عبارات عبری، با صبغه فلسفی درآمیخته با کلام، اخلاق و عرفان اسلامی و متأثر از شواهد یهودی و غیر یهودی، مثال‌ها و اصطلاحات صوفیان با عنوان «الهدایة الی فرائض القلوب» تحریر نموده که مشتمل بر مقدمه و ۱۰ «باب» با عناوین وجوه اخلاص در توحید، تأمل در مخلوقات، وجوب التزام به اطاعت از خداوند، توکل به خدا، اخلاص در عمل و دوری از ریا، تواضع، توبه، محاسبه نفس،

^۱ این مقاله با حمایت بنیاد ملی نخبگان در قالب تسهیلات دوره پسادکتری (طرح شهید چمران) به انجام رسیده است.

^۲ Baḥya ben Joseph ibn Paqūda (pakuda)

^۳ Ha-Hasid

^۴ Ha- Zaqen

^۵ Rabbi

^۶ Al-Andalus

زهد و عشق به خداوند است، به پیوست این رساله یک قطعه شعر موشح^۷ و دو نیایش (یکی در خطاب به نفس^۸ و دیگری در مناجات با خدا^۹) نیز آمده است (Stillman, 2010, 529). این اثر ارزشمند که اندکی پس از اولین انتشار، از سوی یهودا بن طیبون (۱۱۵۰-۱۲۳۰م) با عنوان وظایف قلوب^{۱۱} به طور کامل به عبری ترجمه شد، به سرعت در جوامع یهودی شرق و غرب منتشر گردید (Ilan, 2005, 450)، مورد توجه خاص علمای اشکنازی قرار گرفت و ادبیات عرفانی یهود را عمیقاً تحت تأثیر قرار داد (Eisenberg, 1981, 5-13).

مطالعات نگارنده نشان می‌دهد آثاری که پیش از این پژوهش انجام پذیرفته و به نوعی با موضوع این جستار در ارتباط است، از قرار زیر است:

الف) مقاله «اندیشه‌های عرفانی - اخلاقی ابن‌پاقودا و غزالی با تأکید بر دو اثر الهدایة الی فرائض القلوب و احیاء علوم الدین» (۱۴۰۰) نگاشته حسین‌علی جعفری و طاهره حاج ابراهیمی که پژوهشگران قرابت اندیشه‌های دو عارف را نتیجه گرفته و اخلاقیات هر دو را از جنس تصوف مبتنی بر زهد دانسته‌اند.

ب) مقاله «بررسی تطبیقی زهد از نگاه خواجه عبدالله انصاری در «منازل السائرین» و بحیا بن‌پاقودا در «الهدایة الی فرائض القلوب» (۱۳۹۹)، نگاشته سیدعلی مستجاب الدعواتی و همکاران که پژوهشگران مرتبه زهد را در نزد دو عارف بررسی نموده‌اند.

در این پژوهش «مبانی» و «مفروضات» سلوکی این عارف کمتر شناخته شده یهود، به شیوه توصیفی - تحلیلی بررسی می‌شود؛ امری که در آثار پژوهشی موجود سابقه‌ای ندارد.

بی‌شک ساختار سلوک عرفانی یک عارف، بازتابی از مبانی و مفروضات اوست؛ از این رو آگاهی از این مبانی و مفروضات، تا حدود زیادی ما را به تحلیل و حتی پیش‌بینی ساختار سلوکی عارفان قادر

^۷ توضیح آن که از جمع حروف اول ابیات این قطعه شعر در زبان عبری نام مؤلف (بحیی بن‌یوسف) حاصل می‌شود.

^۸ شعر موشح، شعری است که شاعر در اول ابیات، یا در میانه، حروف یا کلماتی آورد، که اگر آن حروف یا کلمات را عیناً یا به تصحیف جمع کنند، بیت، مثل، نام یا لقب کسی بیرون آید (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۵، ۷۱۳۶).

^۹ . Baqqasha

^{۱۰} . Tokheha

می‌سازد. این واقعیت روان‌شناختی که: «آدمی آنچه را می‌خواهد، می‌بیند یا می‌شنود» (رضایی و دیگران، ۱۳۹۷، ص. ۵۴)، بیانگر این نکته است که تمایل بر ادراک آدمی تأثیر گذار است و در فضای بحث ما می‌تواند این‌گونه تعبیر شود که مفروضات عارف، بر نوع چیدمان ساختمان سلوکی او نیز اثر می‌گذارد. بر این اساس، پیش‌فرضهای بحیا بن پاقودا در طراحی ساختمان سلوکی وی نقشی تعیین‌کننده و اثرگذار ایفا می‌کنند.

۲- مبانی سلوک عرفانی بحیا در الهدایة

سلوک عرفانی همان روش زیست عرفانی و دارای مراحل و مقامات است. نکته مهم در مطالعه سلوک عرفانی بحیا، توجه به این نکته است که بحیا مبانی و مفروضات سلوکی خود را از منابع موثق و مورد اعتماد خود اختیار نموده است؛ بر این اساس استواری ساختمان سلوکی بحیا، مبتنی بر بنیاد موثق و خدشه‌ناپذیر مبانی معرفتی اوست.

بحیا در الهدایة، بنیان و روش کار خود را این‌گونه تشریح نموده است:

«بیشترین دلائل خودم را از «امور معقوله» قرار دادم و آن را با مثال‌های نزدیکی که در صحت و درستی آن‌ها شکی نیست، به ذهن نزدیک گردانیدم، پس آن را با یادداشت‌هایی که در کتاب‌های پیامبران و اولیا وجود دارد، همراه نمودم، سپس آن را با آثار منقول از پیشینیان و حکمای فرزانه‌ای که اخبار آن‌ها به ما رسیده و امید به آرامش نفس و توجه قلب از آن‌ها می‌رود و آداب اهل زهد و احوال پسندیده ایشان همراه نمودم» (ابن پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۱۳).

در حالی که بحیا به منابع عربی اسلامی الهدایة اشاره‌ای نکرده، ولی نام مؤلفین و عناوین منابع یهودی و یونانی اثر خود را بیان می‌کند، از جمله هندسه اقلیدس، منافع الاعضاء جالینوس و ... (ابن پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۱۳).

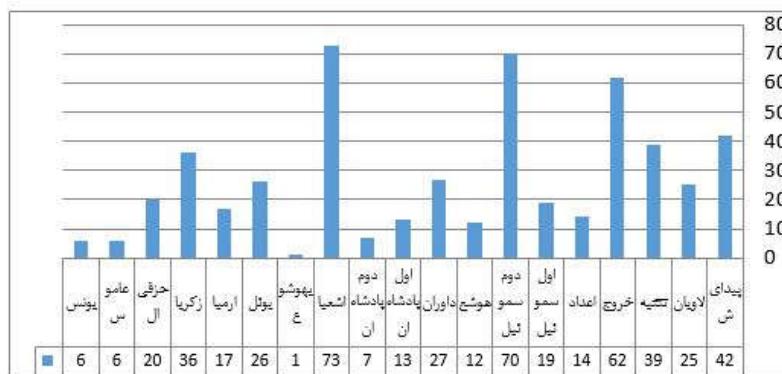
بر این اساس، چنانکه از کلمات بحیا مشخص است ساختار سلوکی مدنظر او بر سه رکن معقول، مکتوب و منقول استوار است. بحیا ابوابی را که خداوند به سوی علم دین و شریعت می‌گشاید، سه باب ذکر می‌کند: ۱- باب عقول سلیمه ۲- باب کتاب الهی که به پیامبرش وحی شده است ۳- باب آثار منقول بر زبان انبیاء و بزرگان (ابن پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۱۹).

۱-۲. معقول

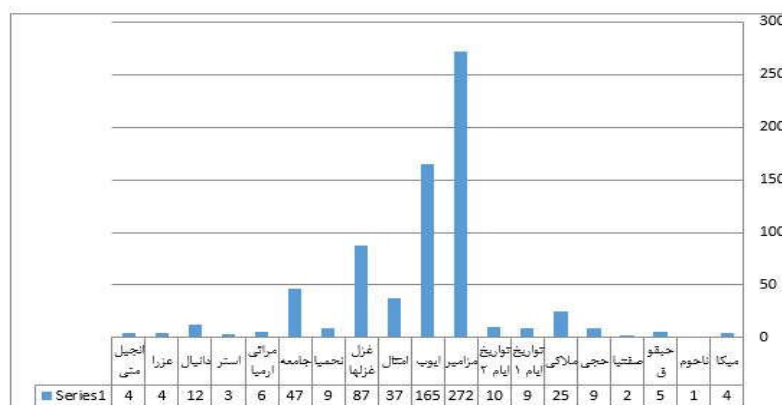
بحیا در الهدایه به عقل اهمیت ویژه‌ای داده است؛ به طوری که ابواب الهدایه مشحون از براهین و استدلال‌های عقلی است. ابن‌پاقودا در بیان ساختار کتابش، امور معقوله را رکنی مهم ذکر می‌کند که با متن کتب انبیا و اولیا و آثار منقول از پیشینیان همراه شده است (ابن‌پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۳۴). او در تقدم ضرورت توجه به علم عقل و استدلال، برای کسی که توان و امکان استفاده از آن را دارد، به آیه‌ای از تورات استناد می‌کند: «أما علمت؟ أما سمعت انّ الربّ اله سرمدی خلق الارض بكاملها. لا يتعب و لا يكل ابدأ و فهمه يعصی عن الادراك» (اشعیا، ۲۸/۴۰). معتقد است از «أما علمت» علم استدلال و از «أما سمعت» طریق نقل و تقلید اراده شده است و تقدم علم استدلال بر علم خبر و نقل را دارای مفهوم می‌یابد (ابن‌پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۲۹). در ذکر فرائض جوارح آن‌ها را به سه دسته تقسیم می‌کند: ۱- فرائضی که عقل واجب دانسته، هرچند در کتاب وجوب آن‌ها تصریح نشده است. ۲- فرائض سمعی که عقل آن‌ها را واجب نکرده و نفی هم ننموده است، مانند حرمت خوردن گوشت آمیخته با شیر، یا پوشیدن لباس بافته شده از پشم و کتان، کشت پیوندی و بسیاری دیگر که علل تحریم و یا لزوم آن از ما پوشیده است. ۳- فرائض قلوب که مبتنی بر اصول تماماً عقلی است (ابن‌پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۱۴).

۲-۲. مکتوب

الهدایه مشحون از فقرات برگرفته از کتاب مقدس است. سه کتاب مزامیر داوود، ایوب و اشعیا پر استفاده‌ترین منابع مکتوب در الهدایه هستند. دو نمودار زیر فراوانی استفاده بحیا از بخشهای کتاب مقدس را به خوبی نمایش می‌دهد:

شکل ۱- نمودار نقل قول‌های بحیا از کتاب مقدس - قسمت اول

شکل ۲- نمودار نقل قول‌های بحیا از کتاب مقدس - قسمت دوم

مزامیر داوود (تهیلیم)^{۱۲}، از جمله کتاب‌های سومین بخش تنخ^{۱۳}، اولین جایگاه را در میان پرستفاده‌ترین منابع مکتوب در الهدایة به خود اختصاص داده است. این کتاب یکی از معتبرترین منابع دینی، اخلاقی و فرهنگ یهود است، متن شعرگونه مزامیر حضرت داوود نه تنها به صورت کتاب مورد استفاده یهودیان و علاقه‌مندان است، بلکه بخش عمده متون دعا‌های روزانه، هفتگی، اعیاد و

¹². Psalms

¹³. תנ"ך (Hebrew Bible)

Berenbaum & Skolnik , 2006, v16,) سایر مراسم یهود از این کتاب تشکیل شده است (663).

تهیلیم دارای ۱۵۰ فصل است، که بیشتر آن‌ها از نبوت‌های داوید (حضرت داوود) است. وی در این کتاب، عشق خود را به خدای یکتا به نمایش می‌گذارد. با توجه به اینکه مضامین «تهیلیم»، ابزار مناسبی برای ایجاد ارتباط معنوی بین انسان و خداست، در تفیلاهای یهود، فصولی از این کتاب محبوب گنجانده شده است. تفاوت بارز تهیلیم با دیگر کتب نبوی یهودیان این است که بر خلاف نوشتار انبیا که در آنها خداوند با وساطت پیامبرانش با انسان‌ها سخن می‌گوید، در مزامیر، این انسان‌ها هستند که به صورت فردی یا جمعی در قالب نماز و استغاثه با خدا سخن می‌گویند. روش عبارت‌پردازی، انشاء بلیغ و استعاره‌ای مزامیر بعد عارفانه و تقدسی خاص به آن بخشیده است، تا آنجا که یهودیان در موقعیت‌های سخت، بیماری و افسردگی، با تلاوت آن احساس آرامش می‌کنند و روحیه می‌یابند و معتقدند که کلمات ستایشگرانه تهیلیم، نردبانی برای صعود و ارتباط قلبی و روحی نزدیک‌تر انسان با خداوند ایجاد می‌نماید، روح و جسم آن‌ها را جلا می‌دهد و شفا می‌بخشد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۸، صص ۲-۴).

دومین کتاب پر استفاده بحیا کتاب «ایوب» است. این کتاب مشتمل بر ۴۲ باب است و موضوع اصلی آن رنج است. این کتاب شاعرانه‌ترین و خیال‌انگیزترین بیان را در عهد عتیق داراست و زوایای مهمی از دیدگاه‌های کلامی یهودیت درباره عدل، تقدیر و مشیت الهی و در مقابل آن اراده و تسلیم انسان در آن تبیین می‌گردد (ایوب/۳۸). در کتاب ایوب، فلسفه پیچیده‌ای وجود دارد که فهم آن، تعمق ویژه‌ای می‌طلبد (Berenbaum & Skolnik , 2006, v11, 341).

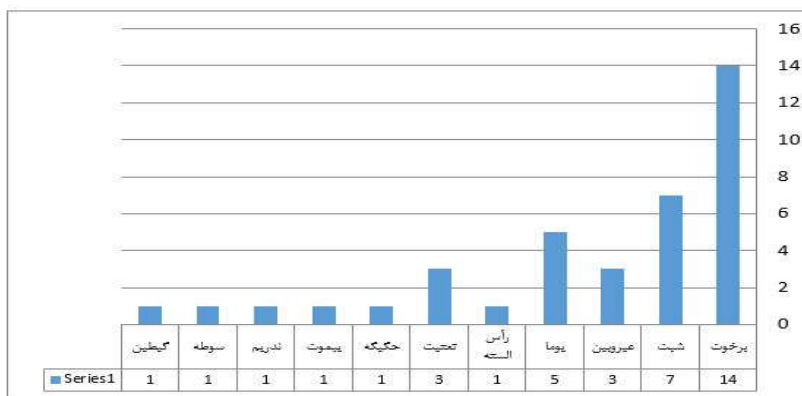
سومین کتاب پر استفاده بحیا «کتاب» اشعیا است. این کتاب یکی از مفصل‌ترین کتب بخش انبیای یهود در کتاب مقدس (عهد عتیق) است که ۶۶ فصل را دربر می‌گیرد. در این کتاب، اشعیای نبی، بنی‌اسرائیل را به این چالش می‌کشانند تا خدا را از صمیم قلب اطاعت کنند، نه از روی ظاهر. خواسته اشعیا این بود که کسانی که کلام او را می‌شنوند و می‌خوانند، متقاعد شوند تا از شرارت خود روی گردانیده و برای بخشش و شفا نزد خدا بازگردند. این کتاب هم‌چنین به منظور هشدار دادن به قوم بنی‌اسرائیل نوشته شده است. خداوند از قوم بنی‌اسرائیل می‌خواهد که از کارهای قبیح و گناه‌آلود

خویش دست بردارند و به سوی او بازگشت نمایند. موضوع دیگر این کتاب ظهور ماشیح (منجی عالم) است و نتایج این ظهور که عبارت است از بخشش گناهان، تسلی و امید (دلرحیم، ۱۳۷۸).
بررسی کتب فوق بیانگر این نکته است که توجه به نگاه توحیدی - عرفانی، مباحث کلامی و اهمیت جنبه باطنی دین، مؤلفه‌های کلیدی موردنظر بحیا در تدوین و چینش ساختار الهدایة بوده است.

۲-۳. منقول

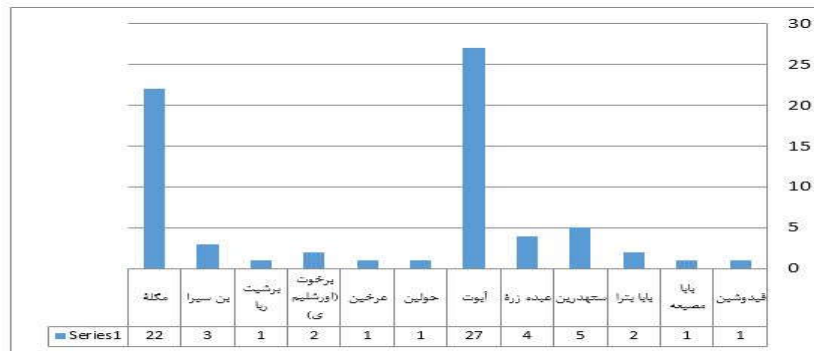
بحیا به اقوال پیشینیان و بزرگان یهود - که از آن‌ها با عنوان «اولیاء» یاد می‌کند - اهمیت خاص می‌دهد. در متن الهدایة هر جا از اولیاء یاد می‌شود، منظور شیوخی است که در تحریر تلمود مشارکت داشته‌اند.

از سعدیا گائون^{۱۴} با احترام یاد می‌کند و در فرازهایی از الهدایة سخن او را وافی به مقصود می‌داند و بدین‌وسیله از شرح و تفصیل اعراض می‌کند (ابن یاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۱۹).
دو نمودار زیر بیانگر فراوانی کاربرد فقرات تلمود و اقوال شیوخ بنی‌اسرائیل در الهدایة است:

شکل ۳- نمودار فقرات تلمود و اقوال شیوخ بنی اسرائیل در الهدایة - قسمت اول

^{۱۴} . سعدیا گائون متولد فیوم مصر در ۸۹۲ میلادی، از علمای بزرگ یهودی در عراق که در ۹۴۲ میلادی وفات می‌کند. نحوی، فقیه، مفسر و مترجم یهودی و صاحب فتاوی و اشعار دینی است. از جمله آثار او کتاب الخلق، الامانات و الاعتقادات و تفسیر تورات است (Kohler & Brody, 1906, v10, 579).

شکل ۴- نمودار فقرات تلمود و اقوال شیوخ بنی اسرائیل در الهدایة - قسمت دوم

رساله پیرقه آووت به معنای گفتار اجداد، پرستفاده‌ترین بخش در گروه منقولات بحیا در الهدایة است. این رساله، در بخش نزیقین^{۱۵} (خسارات) میشنا قرار داشته و مرکب از جملات قصار حکیمانه و اخلاقی است. این بخش تنها فصل کتاب تلمود است که معمولاً با امور شرع (هلاخا) رابطه‌ای ندارد. از آن‌جا که معانی و ترکیب این جملات جنبه ضرب‌المثل دارند، مورد توجه عموم قرار گرفته و تفاسیر زیادی یافته‌اند.

مگیلا^{۱۶} یا طومار که در بخش موعدیم^{۱۷} یا جشن‌های میشنا قرار دارد، دومین بخش پرسامد در منقولات بحیا در الهدایة است. مگیلا این پیام را با خود به همراه دارد که اگر به وقایع مختلف با نظر سطحی بنگریم، آن‌ها را کاملاً طبیعی و اتفاقی خواهیم پنداشت، در صورتی‌که آفریدگار عالم از تمام این اتفاقات هدف و مقصودی مهم در نظر دارد، علاوه بر این وقایع، مگیلا یادآوری می‌کند که حتی در سخت‌ترین موقعیت‌ها، آن‌زمان که به نظر می‌رسد خداوند قوم یهود را رها کرده است، او بر ایشان نظارت داشته و از آن‌ها نگهداری می‌کند.

^{۱۵} . נזיקין (Neziqin)

^{۱۶} . מגילת אסתר (Megillah)

^{۱۷} . מועד (Moed)

سومین بخش پر استفاده میشنا در منقولات الهدایة براخوت^۱ است. براخوت یکی از یازده رساله بخش زراعییم آمیشناست. در این بخش، از مسائل مربوط به شکرگزاری نسبت به نعمت‌ها، کشاورزی، غذاها، سرزمین فلسطین و مسائل متفرقه دیگر سخن به میان آمده است (Berenbaum & Skolnik, 2006, v3, 399).

از بررسی فراوانی منقولات منتشرشده در الهدایة می‌توان به روشنی توجه خاص بحیا به استفاده از امثال و حکم اخلاقی و پند و اندرزهای حکیمانه را مشاهده کرد. مشخص است که بحیا ضمن توجه به آیین‌ها و رسوم یهودی، با آمیختن کلام خود به حکمت و سخنان دانشمندان یهود تلاش کرده تا تأثیر کلام خود را فزونی بخشد.

بحیا هم‌چنین از کلمات بزرگان یهودی غیر تلمودی و اشخاص غیر یهودی، استفاده فراوانی نموده است. برای اشاره به دسته اول از عناوین «حکیم»، «ولی»، «رسول» و «نبی» استفاده نموده و برای اشاره به دسته دوم عناوین «بعض الصالحین»، «بعض الافاضل» و «بعض الحکما» را به کار گرفته است، برای مثال بحیا در موضعی از الهدایة در ذکر مفسدات نفس و این‌که هیچ مبارزه و نبردی نباید انسان را از مبارزه با هواهای نفسانی دور کند، به نقل روایت زیر می‌پردازد:

- «بعضی از صالحان» که با قومی که از نبرد بازگشته بودند، دیدار کرد، به آن‌ها گفت: «سپاس خدای را که از جهاد اصغر پیروز بازگشتید، پس برای جهاد اکبر مهیا شوید. به او گفتند: جهاد اکبر چیست؟ فرمود: جهاد با هوای نفس و سپاهیان» (ابن یاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۲۴۰).

این روایت در منابع حدیثی اسلامی از قول پیامبر اکرم (ص) پس از بازگشت از غزوه تبوک این‌چنین آمده است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بَعَثَ بِسَرِيَّةٍ فَلَمَّا رَجَعُوا قَالَ مَرْحَبًا بِقَوْمٍ قَضَوْا الْجِهَادَ الْأَصْغَرَ وَبَقِيَ الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَمَا الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ قَالَ جِهَادُ النَّفْسِ» (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۵، ص. ۱۲).

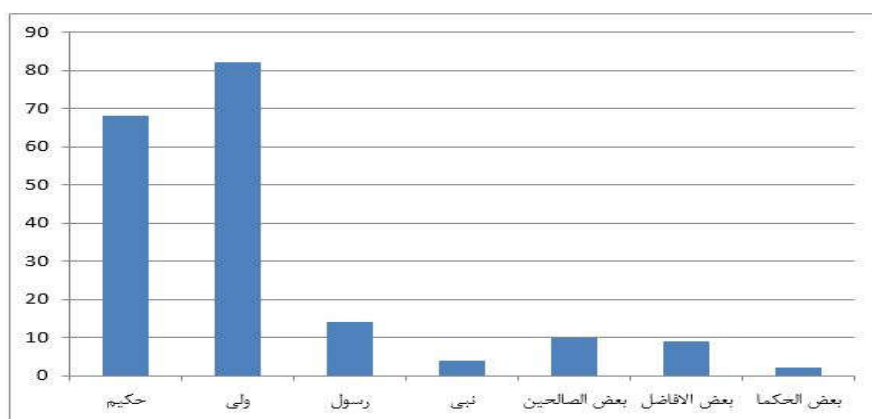
ذکر نکردن مشخصات گوینده از سوی بحیا، سبب شده تا در قرن هجدهم میلادی ربی یعقوب یوسف اهل پولونی^۳ (۱۷۸۴-۱۷۱۰م)، از رهبران جنبش حسیدی در شرق اروپا که از ترجمه عبری

^۱. בְּרַחוּת (Berakhah)

^۲. סדר זרעים (Zeraim)

^۳. Rabbi Jacob Joseph of Polonnoy

الهدایة استفاده می‌کرده، «بعض الصالحین» را به «حاسد»^۱ ترجمه کند. وی اصولاً به این نکته پی نبرده که این انسان صالح و قابل احترام که از او نقل قول می‌کند، نه یک پرهیزگار یهودی، بلکه پیامبر آیینی دیگر، یعنی اسلام است (Ya'aqov Yosef of Polonnoy, 1881, 13). نمودار زیر گویای فراوانی این نوع سخنان در الهدایة است:

شکل ۵- نمودار فراوانی سخنان بزرگان و شخصیت‌های غیرتلمودی در الهدایة

ان‌ها را نقطه آغاز در هر علم می‌داند که نیازی به اثبات ندارند. مهم این است که این مفروضات وجود داشته باشد، خواه حقیقت داشته باشد، خواه نداشته باشد؛ زیرا بدون آن‌ها نمی‌توان نقطه آغازی داشت (Langer, 1967, 184-186)

معمولاً فلاسفه و منطقیان پنج ویژگی برای مفروضات بنیادین ذکر می‌کنند:

- ۱- برای توسعه هرگونه زمینه علمی ضروری هستند.
- ۲- مستقیماً قابلیت تأیید ندارند.
- ۳- مبنایی برای استنتاج هستند.
- ۴- تئوری‌ها قابلیت اشتقاق از آن‌ها را دارند.

^۱ . Hasid

۵- با وجود اینکه مستقیماً قابلیت تأیید ندارند، اما نتایج حاصل از آن‌ها را می‌توان مورد استفاده قرار داد (Hospers, 1957, 195).

مفروضات بحیا در الهدایة باورهای دینی اوست، همان اعتقادات او به واقعیت از جنبه‌های اساطیری، فراطبیعی یا معنوی دین یهود، که از دیدگاه‌هایی منحصر به فرد در این آیین مشتق شده‌اند:

۱-۳. قوم برگزیده

بحیا، بنی اسرائیل را «شعب الله»، «کهنه‌الرب»، «خدام الرب»، «عبیدالرب» و «ابناء الرب» می‌خواند و معتقد است نزدیک‌ترین ملت‌ها به خداوند و قوم برگزیده در طاعت او هستند و فضل بنی اسرائیل را به همین دلیل می‌داند (ابن یاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۳۴۳-۳۴۴).

یکی از بنیادی‌ترین مباحث تاریخ قوم یهود عنوان عام قوم برگزیده است، به این معنا که بنی اسرائیل رابطه‌ای خاص با آفریدگار جهان دارد. این اندیشه محوری ریشه در مفاهیم کتاب مقدس داشته و در عرفان یهود شرح و تفصیل یافته است.

دانشمندان و الاهیدان‌های یهودی، برداشت‌ها و تفاسیر مختلفی از برگزیدگی ارائه نموده و بر مدعای خویش، دلایلی اقامه کرده‌اند، از جمله آن را به‌مثابه برتری و تفوق قوم یهود، به منزله مسئولیت و تکلیف دینی، در حکم موهبت الهی، به‌مثابه سرّی از اسرار الهی و یک امر ربّانی و ملکوتی و به مانند حکم ازلی دانسته‌اند. (گندمی، ۱۳۸۴، ص. ۷۷-۸۱)

اما از کلام بحیا به‌روشنی می‌توان دریافت که او برگزیدگی قوم یهود را به‌مثابه تکلیف و مسئولیت دینی می‌داند، یعنی خدا آنها را انتخاب نموده تا در میان اقوام دیگر خدمتگزار او باشند، به اصلاح عالم همت گمارند و بین اقوام و ملل مختلف یگانگی و وفاق ایجاد کنند، چنانکه ابن‌میمون (۱۲۰۴-۱۱۳۵م) معتقد است برگزیدگی این قوم به معنای برتری یا تقدس ذاتی نیست و این برگزیدگی با اطاعت از دستورهای خداوند و رعایت شریعت تحقق می‌یابد، در حالی که سرپیچی از دستورهای خدا خفت و ذلت را در پی دارد (سلیمانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۸).

قرآن کریم برتری بنی اسرائیل را نعمتی معرفی می‌کند که پس از تحمل و صبر بر آزار فرعونیان بهره‌ایشان شده‌است (دخان، ۳۲، بقره، ۴۷ و ۱۲۲، جاثیه، ۱۶، اعراف، ۱۴۰). از نظر قرآن این برتری در قلمرو جغرافیایی و در مقطع زمانی خاصی نصیب این قوم شده است، زیرا اگر منظور این آیات

برتری در همه اعصار و بر جهانیان باشد با آیه‌ای که از امت مسلمان به عنوان برترین امت یاد کرده (آل عمران، ۱۱۰) منافات خواهد داشت (گندمی، ۱۳۸۴، ص. ۹۴).

از دیدگاه قرآن برتری قوم یهود به سبب ارتکاب اعمال ناپسند و عصیان و تعدی دیری نپایید و فرجام ایشان این گونه رقم خورد که تا روز قیامت آتش کینه و دشمنی در بین آنها شعله‌ور بوده و در روی زمین به فساد مشغول‌اند (مائده، ۶۴). به علت کفر ورزیدن به آیات الهی از رحمت حق به دور بوده و مورد لعنت خدا و پیامبرش هستند (بقره، ۸۸؛ نساء، ۵۲) و در دنیا ذلت و خواری و در آخرت عذاب بزرگ نصیبشان خواهد بود (مائده، ۴۱).

بحیا در قسمتی از مناجات خود با خداوند، که به کتاب الهدایه پیوست نموده، این‌گونه سخن می‌گوید: «به تو امیدوارم و تو مرا اجابت می‌کنی. اگر تو به واسطه هدیه و قربانی از گناهان درمی‌گذری، این هیکل ما به دلیل گناهان ما خالی‌شده و خانه نور ما طعمه آتش گردیده است. در توان ما نیست برای تو عود بسوزانیم و به تو هدیه بدهیم؛ چون در سرزمین بیگانه هستیم و هدیه تو روح شکسته و قلب ذلیل و مجروح است. پروردگارا! خواری و حقارت را از ما دور کن! با خشنودی، کوه صهیون را مورد احسان قرار ده و پایه باروهای اورشلیم را استوار گردان و بر بازسازی هیکل (معبد سلیمان) حمایت فرما» (ابن‌پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۴۶۵).

در این قسمت از مناجات بحیا شماری دیگر از مفروضات و باورهای او قابل شناسایی است:

۲-۳. نابودی معبد، کفاره گناهان یهود

قربانی، مرکز ثقل عبادات دین یهود، از اولین و مهم‌ترین شعائر خدمت به خدا، نشانه امضای عهدنامه، کفاره گناهان و اصلاح رابطه بین انسان و خداست (آقایی، ۱۳۹۱، ص. ۵۹). سالتز^۱ ربی یهودی، انواع قربانی در یهود را قربانی عمومی و قربانی خصوصی معرفی می‌کند. قربانی‌های عمومی در زمانهای معین (مانند قربانی‌های روزانه، هفتگی، ماهانه یا سالانه) اهدا می‌شدند و قربانی‌های خصوصی، یا به‌صورت واجب برای کفاره گناهان و تزکیه نفس تقدیم می‌شدند، یا پیشکش‌هایی بودند که با طبقه و حال متخلف متناسب بود (آقایی، ۱۳۹۱، ص. ۵۹؛ به نقل از اشتاین سالتز، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۰).

1. Adin Steinsaltz (1937-)

آیین قربانی در یهودیت در اثر پیشامدهایی که برای معبد اورشلیم روی داد تعطیل شد. در سال ۵۸۸ پیش از میلاد و با حمله پادشاه بابل به اورشلیم، بنای معبد به طور کامل تخریب و یهودیان اسیر شدند که بنا بر آیات کتاب مقدس، خطاهای سیاسی فرمانروایان یهود (ارمیا، ۲۷ / ۹-۱۵) و گناهان قوم بنی اسرائیل (ارمیا، ۱۱ / ۱-۱۷؛ نیز ر.ک: حزقیال / ۷) علت این امر بود. یهودیان پس از فتح بابل به دست کوروش در سال ۵۳۸ پیش از میلاد و بازگشت به موطن خود آیین قربانی را احیا نمودند و معبد هم مرمت شد (عزرا، ۶ / ۱۴)، اما در سال هفتاد میلادی و پس از هجوم رومیان بار دیگر معبد تخریب گردید (کلاپرمن، ۱۳۴۹، ج ۲، ص. ۱۷۴) و با این ویرانی آیین قربانی تعطیل شد؛ زیرا انجام آن به وجود معبد وابسته بود (آقایی، ۱۳۹۱، ص. ۷۲-۷۳).

بحیا سوخته شدن معبد را کفاره گناهان بزرگ یهود می‌داند. یهود را در شرایطی می‌بیند که به سبب ضعف و سکونت در سرزمین بیگانه، حتی امکان سوزاندن گیاهان خوشبو برای خداوند را ندارند و تنها قلب رنجورشان قابل پیشکش به درگاه اوست (ابن یاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۴۶۵).

۳-۳. ساخت معبد سوم سلیمان

بحیا از خداوند می‌خواهد که با خشنودی خود به قوم بنی اسرائیل احسان کند و پایه باروهای اورشلیم را استوار کند (ابن یاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۴۶۵).

خرابی معبد دوم در سال هفتاد میلادی انجام گرفت و پس از آن قوم یهود در آرزوی سومین معبد است. یهود معتقد است که مسیحا هنوز ظهور نکرده است، عیسی مسیح (ع)، پیامبری دروغین بوده، مسیحا در پی احداث سومین معبد سلیمان ظهور می‌کند و احداث معبد سلیمان از مقدمات ظهور اوست. یهودیان امیدوارند بتوانند هرچه زودتر معبد را بازسازی و احکامی که به آن مربوط است را اجرا کنند (ر.ک: حزقیال، ۱۱ / ۱۷-۲۱). یهودیان مذهبی روزی سه بار چنین دعا می‌کنند: «آیا این اتفاق می‌افتد که معبد با سرعت هرچه بیشتر در دوران ما ساخته شود؟» (سایزر، ۱۳۸۳، ص. ۱۸). اندیشه بازسازی معبد بر این فرضیه استوار است که تاکنون پیش‌گویی‌های صریح عهد عتیق در مورد معبد کامل نشده‌اند؛ برخی ادعا می‌کنند: «تورات قوم یهود را ملزم به بازسازی معبد می‌کند، تا در زمان مقتضی وظیفه خود را انجام دهند» (سایزر، ۱۳۸۳، ص. ۱۸؛ آقایی، ۱۳۹۱، ص. ۷۲-۷۳).

۴-۳. اسطوره سرزمین موعود

بحیا، یهود را ساکن در سرزمین اجنبی می‌داند (ابن‌پاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۴۶۵). این سخن وی ناظر به یکی از اساطیر قوم یهود با عنوان «ارض موعود» یا «ارض مقدس» است که تاریخچه آن طبق کتاب مقدس به زمان حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) برمی‌گردد (برای مثال، ر.ک: پیدایش، ۷/۱۲، ۷/۱۵، ۱۸/۱۵، ۲/۲۶؛ خروج، ۱/۳۳، تثنیه، ۴/۳۴). از زمانی که ابراهیم پدر قبایل عبری با کسان خود راهی سرزمین فلسطین شد، خداوند همواره به او و فرزندانش بشارت عطای آن سرزمین را داده بود و بر اساس همین قرار بود که حضرت موسی (علیه‌السلام) به دستور خداوند، همه این قبایل را به کنعان رهسپار نمود. این اندیشه که در سراسر عهد عتیق جاری است چنان در قوم یهود ریشه دارد که از حدود هزارسال پیش همواره فلسطین را ملک خاص خود تلقی نموده، در فراق آن گریسته و برای بازگشت به آن تضرع کرده‌اند. تعیین دقیق حدود سرزمین موعود، از مشکلات اساسی در میان یهودیت است. حدود این سرزمین دوگونه مطرح شده است: بسیار گسترده از نیل تا فرات (پیدایش، ۱۸/۱۵)، یا نقشه‌ای بسیار محدودتر (اعداد/ ۳۴)، که شامل فلسطین و مناطق اطراف آن می‌شود. در آیات قرآن کریم نیز در مواردی به مسئله ارض مقدس و وعده آن به بنی‌اسرائیل اشاره شده است (مثلاً مائده، ۲۱)، اما سندی بر صحت ادعای مالکیت مطلق یهود بر آن وجود ندارد. بر طبق آیات قرآن اراده خداوند بر این بوده که بنی‌اسرائیل در این سرزمین با آرامش و رفاه زندگی کنند، مشروط بر این‌که از خدا یاری خواسته و صبر و تقوا پیشه کنند (اعراف، ۱۲۸) و طبق صریح آیات تورات (مثلاً پیدایش، ۲۶-۵ یا ۱۷/۸-۱۱) به عهد خود وفادار بمانند، که در غیر این صورت این سرزمین نه تنها محلی برای سکونت آن‌ها نخواهد بود، بلکه بر ایشان حرام خواهد شد؛ چنانکه همراهان موسی به دلیل ارتکاب گناهان در بیابان سرگردان شدند (مائده، ۲۶) و به سرزمین موعود نرسیدند (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۱۱، ۱۹۷).

۵-۳. حقارت قوم یهود

پس از خرابی معبد، یهود پراکنده شدند و در کشورهای مختلف سکنی گزیدند. این پراکندگی اصطلاحاً «دوره آوارگی» یا «دیاسپورا» خوانده می‌شود. اوج این آوارگی از قرن دهم میلادی و در

2. Diaspora

اروپاست. بحیا نیز از خداوند می‌خواهد حقارتی را که نتیجه سکونت در سرزمین بیگانه است، از قوم یهود دور کند (بن یاقودا، ۲۰۱۰، ص. ۴۶۵).

این دیدگاه در جنبش سیاسی صهیونیسم^۳ به گونه‌ای خاص دنبال می‌گردد. لئون پینسکر^۴ (۱۸۹۱-۱۸۲۱م) بنیانگذار جنبش «دوستداران صهیون»، در کتاب «خودمختاری» خود می‌نویسد: دنیا با نظر حقارت به یهود می‌نگرد؛ زیرا ما در تمام روی زمین، وطن، مرکز و استقلال نداریم و همه‌جا بیگانه به حساب می‌آییم. علاج اساسی این درد سخت این است که یهود عالم در ارض وطن (فلسطین) جمع شوند و ملت یهودی مستقل تشکیل دهند (زعتیر، ۱۳۴۲، ص. ۹۲).

۴- کیفیت تأثیر مفروضات بحیا بر نظام سلوکی او بر اساس الگوی دیلتز

بی‌شک باورهای عارف یهودی که ریشه اعتقادی - دینی داشته و در ضمیر وی با صدق و توجیه همراه می‌شوند، در تشکیل بنیاد معرفتی او تأثیر می‌گذارند. به نظر می‌رسد برای درک چگونگی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری این باورها در نظام فکری و عملی بحیا، می‌توان از مطالعات و الگوهای عصبی - زبانی - رفتاری کمک گرفت.

رابرت دیلتز^۵ (ت ۱۹۵۵م) از دانشمندان علم برنامه‌ریزی عصبی - زبانی^۶، ارائه‌دهنده نظریه سطوح منطقی تغییر^۷ در قالب طرح‌واره یا الگویی است که به هرم دیلتز^۸ معروف گردیده است. این نظریه به ریشه‌شناسی تغییر در فکر و رفتار فرد می‌پردازد.

بر اساس الگوی دیلتز، اجزای وجود ما تک‌به‌تک تغییر نمی‌کنند، بلکه این نظام وجودی ماست که به‌عنوان یک کل واحد تغییر می‌کند. بر طبق این الگو تغییر در شش سطح مختلف رخ می‌دهد، تغییر در سطوح پایین ممکن است تأثیر ناچیزی در سطوح بالاتر داشته باشد، اما تغییر در سطوح بالاتر به‌طور گریزناپذیری بر سطوح پایین‌تر اثر می‌گذارد، بنابراین بزرگ‌ترین تغییرات زمانی رخ

^۳. جنبشی سیاسی که در اواخر سده نوزدهم میلادی شکل گرفته و یهودیان جهان را ترغیب به مهاجرت به سرزمین موعود می‌کند (Berenbaum & Skolnik, 2006, v21, 539).

^۴. Leon Pinsker (1821-1891)

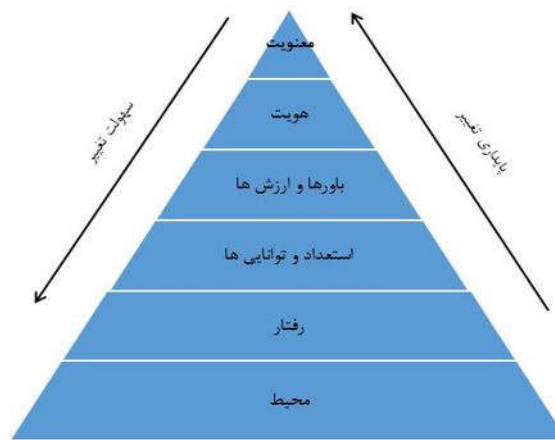
^۵. Robert Dilts (1955-)

^۶. Neuro-linguistic programming

^۷. Logical Levels of Change

^۸. Dilts pyramid

می‌دهند که در سطح معنویت (عمیق‌ترین سطح) تغییری رخ دهد، هم‌چنین تغییرات از پایین هرم به بالا به‌سختی صورت می‌گیرد، ولی از بالای هرم به پایین به‌سرعت انجام می‌شود، مثلاً با عوض شدن رفتار شخص، باورهای او به‌راحتی عوض نمی‌شود، ولی تغییر در اعتقادات و باورها بلافاصله در رفتار اثر می‌گذارد و آن‌ها را تغییر می‌دهد (Dilts, 2003, xxi).

شکل ۶- هرم دیلتز

از تطبیق نظریه دیلتز بر نظام فکری و سلوکی این عارف، اولاً می‌توان نقش و جایگاه مهم معنویت و جنبه‌های معنوی و اعتقادی - دینی و هویت شخص در باورها و ارزش‌های او را نشان داد، به این معنی که تأثیرپذیری عارف یهودی از بُعد معنوی، کیستی و چیستی (هویت) او در جهت‌دهی و تغییر باور و ارزش‌های او اجتناب‌ناپذیر است، ثانیاً می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که هرگونه تغییر در باورها و ارزش‌های عارف، می‌تواند متأثر از هرکدام از طبقات این هرم باشد، اگرچه سریع‌ترین تغییرات، زمانی رخ می‌دهد که در درجه نخست، سطح معنویت و در درجه دوم، هویت عارف دستخوش تغییر شود.

نتیجه‌گیری

بحیا عقل، کتاب و نقل را به‌عنوان مبانی سلوک عرفانی خود به‌کار گرفته است. اهتمام بحیا به مؤلفه «عقل» سبب شده تا ابواب سلوکی وی در الهادیة، به استدلال و برهان مستند شوند و در نتیجه، کارکردهای تبیینی و تحلیلی عقل در شاکله طرح نظام‌یافته وی نمایان گردد.

بحیا ساختمان سلوکی خود را بر بنیاد موثق منابع دینی خود بنا نموده است. او که در قلمرو حکومت اسلام به سر می برد - به سراغ منابع برون دینی، از جمله منابع اسلامی و آثار متصوفه هم رفته و در جای جای اثر خود به کرات و به گونه های مختلف از آن مراجع اقتباس نموده است. بی پروایی این عارف یهودی در اخذ از منابع غیر خودی به ویژه به عنوان شاهد و مثال - در حالی که شریعت یهود را برترین شریعت می داند - گویای این نکته است که برای وی غنابخشی و پربار کردن مباحث سلوکی مهم بوده است، نه این که گوینده چه کسی و از پیروان کدام ادیان باشد.

باورهای مذهبی - دینی شاکله مفروضات سلوکی ابن یاقوداست. بحیا قوم یهود را قوم برگزیده خداوند می داند، معتقد است نابودی معبد، کفاره گناهان بزرگ یهود بوده است، یهود را ساکن در سرزمین اجنبی می داند و از خداوند می خواهد احتقاری که نتیجه سکونت در سرزمین بیگانه است، از قوم یهود دور کند. هم چنین فراهم گشتن امکان ساخت معبد سوم را از خداوند درخواست می کند. این گونه باورها که ریشه اعتقادی - دینی داشته و در ضمیر عارف با صدق و توجیه همراه می شوند، در تشکیل بنیاد معرفتی او تأثیر می گذارند. چنانکه از تطبیق نظریه «دیلتز» بر نظام فکری و سلوکی ابن یاقودا می توان نتیجه گرفت که تأثیر بُعد معنوی و هویتی در جهت دهی و تغییر باورهای وی اجتناب ناپذیر است.

منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۰). ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- کتاب مقدس، ترجمه عصر جدید، نسخه آنلاین در تارنمای <https://www.bible.com> (قابل دسترسی در تاریخ ۱۴۰۰/۸/۱۵).
- ابن یقوده، بحیی بن یوسف (۲۰۱۰). *الهدایة الی فرائض القلوب و التنبیه الی لوازم الضمائر*، تحقیق احمد شحلان، رباط، دار ابی رقراق للطباعة و النشر.
- اشتاین سالتز، آدین (۱۳۸۳). *سیری در تلمود*، ترجمه باقر طالبی دارابی، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- آقایی، احمد (۱۳۹۱). «قربانی در آیین یهود»، *مجله هفت آسمان*، دوره ۱۴، شماره ۵۳، ص ۵۳-۷۸.

جمعی از نویسندگان (۱۳۷۸). *ترجمه مزامیر حضرت داوود*، تهران، انجمن کلیمیان.

- دلرحیم، رحمن (۱۳۷۸). «یشعیای نبی» «الانجیل»، مقاله منتشر شده در تارنمای انجمن کلیمیان تهران به نشانی: <http://www.iranjewish.com> (قابل دسترسی در تاریخ ۱۴۰۰/۹/۲۵).
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سیدجعفر شهیدی، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران (مؤسسه لغت‌نامه دهخدا).
- رضایی، حسین؛ غزال کرامتی؛ مزین دهباشی شریف؛ محمدرضا نصیرسلامی (۱۳۹۷). «تبیین الگووارهای فرآیند روان‌شناختی حصول معنای محیطی و تحقق حس مکان با تمرکز بر نقش واسط ادراک»، *مجله باغ نظر*، شماره ۶۵، صص ۴۹-۶۶.
- زعتیر، اکرم (۱۳۴۲). *سرگذشت فلسطین یا کارنامه سیاه استعمار*، ترجمه اکبر هاشمی رفسنجانی، تهران، حکمت.
- سایرز، استفان (۱۳۸۳). «بازسازی معبد و آیین قربانی»، ترجمه فاطمه شفیعی، *مجله موعود*، شماره ۴۶، صص ۱۸-۲۱.
- سلیمانی، عبدالرحیم (۱۳۸۳). «قوم یهود از برگزیدگی تا نژادپرستی»، *مجله هفت آسمان*، دوره ۶، شماره ۲۲، صص ۱۱۳-۱۳۴.
- فخررازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰). *التفسیر الکبیر*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- کلاپرمن، ژیلبرت (۱۳۴۷). *تاریخ قوم یهود*، ترجمه مسعود همتی، تهران: انجمن فرهنگی اوتصر هتورا. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹). *اصول کافی*، ترجمه سیدجواد مصطفوی، تهران، انتشارات علمیه اسلامیة.
- گندمی، رضا (۱۳۸۴). «اندیشه قوم برگزیده در یهودیت»، *مجله هفت آسمان*، دوره ۷، شماره ۲۶، صص ۶۳-۱۰۲.
- معین، محمد (۱۳۸۱). *فرهنگ فارسی*، تهران: سرایش.

References

- Berenbaum, Michael, Skolnik, Fred (2006). *Encyclopedia Judaica*, Second Edition, volume 3, Urim Publications.
- Dilts, Robert (2003). *From Coach to Awakener*, Meta Publications.
- Eisenberg, Yehuda (1981). "Sensation and Emotion in the Obligations of Hearts," *Da'at* 7, pp. 5-35.

- Hospers, John(1957). *An introduction to philosophical analysis*, London, Routledge.
- Ilan, Nahem (2005). *Al-I'tidal al-Shari'i: Another Examination of the Perception of Asceticism in The Duties of the Heart of Bahya*, Jerusalem, Lander Institute.
- Kohler, Kaufmann, Broydé, Isaac (1906). *The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia*: <http://www.jewishencyclopedia.com> (available on 25/09/2021).
- Langer, Susanne K(1967). *An Introduction to Symbolic Logic*, New York, Dover Publications.
- Lobel, Diana(2007). *A Sufi-Jewish Dialogue Philosophy and Mysticism in Bahya ibn Paquda's "Duties of the Heart"*, University of Pennsylvania Press.
- Stillman, A, Norman(2010). *Encyclopedia of Jews in the Islamic world*, Vol 2, Brill.
- Whitney, William Dwight(1896). *The century dictionary and cyclopedia, a work of universal reference in all departments of knowledge with a new atlas of the world*, New York, The Century co.
- Ya'aqov Yosef of Polonnoy(1881). *Toledot Ya'aqov Yosef, Parshat Bo*, ed. Varsovie, fol. 51b and 52d, Cited by Paul Fenton, Paris, Verdier.